

DOMINIK ANDREIĆ

Priestolonasljednik Franjo Ferdinand i rješavanje „hrvatskog pitanja”: Od predaneksijskog razdoblja do sarajevskog atentata 1914. godine

Autor: Dominik Andreić

Sažetak:

Rad proučava odnos prijestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda i utjecajnih krugova oko njega prema Hrvatima i rješavanju hrvatskoga, odnosno južnoslavenskoga pitanja u razdoblju od jačanja Ferdinandova utjecaja uoči aneksijske krize do njegova smrtnog stradavanja u Sarajevskom atentatu. U radu je obuhvaćena politika i utjecaj prijestolonasljednikova kruga u hrvatskim zemljama, kao i njihova suradnja s hrvatskim političkim strankama. Autor najviše pozornosti posvećuje povijesnim događajima vezanim za Čistu stranku prava Josipa Franka te kasnije Hrvatsku kršćansko-socijalnu stranku prava i Svepravašku organizaciju. U radu su uspoređeni interesi i namjere obje strana, kao i različite koncepcije rješavanja hrvatskoga pitanja, uključujući trijalizam. Time se analiziraju ustaljeni stereotipi i neutemeljene povijesne tvrdnje o Josipu Franku kao „stranom agentu” ili Franji Ferdinandu kao „velikom prijatelju Hrvata”.

Ključne riječi: *Franjo Ferdinand, Josip Frank, trijalizam, hrvatsko pitanje, Velika Austrija, Čista stranka prava, Aneksija Bosne i Hercegovine*

Uvod

Početak 20. stoljeća stvara se nova politička klima unutar Austro-Ugarske Monarhije, što će utjecati i na hrvatske zemlje. Postupnim pripremama za preuzimanje vladavine, oko Franje Ferdinanda uspostavlja se nov utjecajan krug ljudi, sastavljen od vojne i političke elite. Istovremeno, zbog neslaganja oko vojne reforme, u Monarhiji dolazi i do krize dualističkog poretka. Stoga Franjo Ferdinand protiv vladajuće mađarske političke elite saveznika nastoji pronaći u „potlačenim narodima” na prostoru ugarskog dijela Monarhije, poput Hrvata i Rumunja. Korist od suradnje s prijestolonasljednikom te od potencijalne promjene vlasti i preuređenja Monarhije pokušat će pronaći određeni akteri hrvatske politike, među kojima se najviše ističu Josip Frank i njegova Čista stranka prava. Podržavajući politiku prijestolonasljednikova „velikoaustrijskog kruga”, frankovci su se nadali rješavanju „hrvatskog pitanja” ujedinjenjem hrvatskih zemalja, smanjenju zavisnosti o Ugarskoj te čak uspostavi trijalizma kojim bi Hrvatska postala zasebnom državnom jedinicom u Monarhiji, ravnopravnom Austriji i Ugarskoj.¹ Ovaj rad proučava suradnju Josipa Franka i njegove stranke s prijestolonasljednikovim velikoaustrijским krugom. Cilj rada je utvrditi uključenost i utjecaj samoga prijestolonasljednika u suradnji s hrvatskim strankama te stvarnu provedivost takvih politika.

Uspon nadvojvode Franje Ferdinanda

Od početka 20. stoljeća nadvojvoda Franjo Ferdinand počinje se držati najizglednijim nasljednikom dugovječnoga austrougarskog cara Franje Josipa. No njegov položaj nije od početka bio siguran. Nakon iznenadne tragične smrti careva sina Rudolfa 1889. te Ferdinandova oca Karla Ludovika Austrijskog 1896., Ferdinand je bolovao od plućne bolesti, a još nije bio priznat ni njegov brak s kneginjom Sofijom, koja je bila nižeg roda. Zbog toga je za prijestolonasljednika prvo razmatran njegov mlađi brat Otto.² Nakon poboljšanja zdravstvenog stanja, Ferdinand je priznat

1. Mirjana Gross, „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda”, *Časopis za suvremenu povijest* 2/2 (1970.): 9 – 10, 12 – 14.

2. Robert A. Kann, „Emperor William II and Archduke Francis Ferdinand in Their Correspondence”, *The American Historical Review* 57/2 (1952.): 324 – 325.

prijestolonasljednikom 1898. godine, a time su mu dodijeljene određene dužnosti i prava. Nadvojvoda počinje zapovijedati vojnim vježbama, dobiva pravo informiranja o stanju vojske, a dodijeljen mu je i vojni savjetnik. Iako sâm položaj prijestolonasljednika ustavno nema nikakve izvršne ovlasti, Ferdinandu se postupno dodjeljuju visoke vojne funkcije, a osobnim vezama on počinje širiti svoj utjecaj i izvan vojne problematike, na unutarnja i vanjska politička pitanja.³

Godine 1902. Ferdinand je imenovan admiralom flote, a 1906. dodijeljena mu je neformalan vojni ured u palači Belvedere. Dvije godine kasnije ured na čelu s nadvojvodom i službeno dobiva ovlasti. Najvišu funkciju doseći će 1913., kada je imenovan generalnim vojnim inspektorom čime u vojnoj hijerarhiji postaje najvažnijom osobom nakon cara Franje Josipa. U vanjskoj politici nije imao izravne ovlasti, ali je, zavisno o ministru, uspijevao utjecati na donošenje nekih odluka. Dok s ministrom vanjskih poslova Alojzom Aehrenthalom nije imao dobru suradnju, kod njegovog nasljednika Leopolda Berchtolda uspijevao je postići neke ustupke. Povezanost s određenim austrijskim tiskovinama omogućio je Ferdinandu vršidbu pritiska i na unutarnjopolitička područja, no taj je utjecaj izostao kod ministara u ugarskome dijelu Monarhije.⁴

Prijestolonasljednik Ferdinand dijelio je ideje visokih vojnih krugova i austrijske Kršćanske socijalne stranke. Kritičan prema tadašnjem dualističkom sustavu, Ferdinand je držao kako je Monarhiju potrebno temeljito reformirati. Za aktualnu mađarsku politiku tvrdio je kako narušava integritet Monarhije te je htio ojačati središnju moć krune. Saveznika u svojim reformama vidio je u „potlačenim” narodima poput Hrvata i Rumunja. Kao onovremeni konzervativac, bio je kritičan prema pokretu moderne.⁵ Oko reformi Austro-ugarske nagodbe, unutarnjeg uređenja, izbornoga zakona i ekonomije, Ferdinand ne samo da je imao zasebno mišljenje nego i široki interes. Brojni njegovi stavovi bili su suprotni stavovima cara Franje Josipa.⁶

3. Samuel Williamson, „Influence, power, and the policy process: the case of Franz Ferdinand, 1906.–1914.” *The Historical Journal* 17/2 (1974.): 417 – 420.

4. Williamson, „Influence”, 420 – 425, 427 – 433.

5. F. Backhouse i dr. „Franz Ferdinand, archduke of Austria-Este”, *Encyclopedia Britannica*, (posjet 7. veljače 2022.) <https://www.britannica.com/biography/Franz-Ferdinand-Archduke-of-Austria-Este>, Stjepan Matković, „Dvije vizije modernog pravaštva: Nadbiskup Josip Stadler i Josip Frank” *Vrhbosnensia* 1 (2020.): 48.

6. Williamson, „Influence”, 419–421.

Među germanofonim stanovništvom cislajtanije⁷, Ferdinand je podršku za svoje reforme pronalazio u kršćanskoj socijalnoj stranci Karla Luegera. Kršćanska socijalna stranka bila je najbrojnija stranka u Reichsratu te je s Njemačkim nacionalnim savezom i poljskim zastupnicima činili većinu. Za razliku od njemačkih nacionala, kršćanski socijali podržavali su multinacionalni karakter Monarhije te su nastojali preurediti Monarhiju u „Veliku Austriju” na temelju „centraliziranog federalizma” kojim bi svim narodima osigurali autonomiju. U jeku aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, kršćanski socijali počinju razmatrati i trijalistički poredak kojim bi se stvorila treća, hrvatska jedinica u Monarhiji, sastavljena od transljajtanijske Banske Hrvatske, cislajtanijske Dalmacije i novo-pripojene Bosne i Hercegovine. Novim poretком nastojali su oslabiti mađarski položaj i zaustaviti širenje velikosrpske ideje.⁸ Želju za takvim preuređenjem izrazio je i sâm prijestolonasljednik.⁹

Za vojno-političke elite oko Franje Ferdinanda Mirjana Gross upotrebljuje pojam „velikoaustrijski krug” ili „velikoaustrijski krugovi”, s obzirom kako je riječ o politički raznovrsnoj skupini sa sličnim idejama. Pojam „velikoaustrijski” usvojen je u domaćoj literaturi te ga uz Mirjanu Gross koriste i mnogi drugi domaći povjesničari.¹⁰ Međutim, pojam „velikoaustrijski krugovi” ne koristi se u stranoj historiografiji, a zbog pomalo negativnih i pristranih konotacija koje mu je pridodala Gross, češće se koriste pojmovi „visoki vojni” ili „visoki bečki krugovi”.¹¹ No, posljednji izrazi uključuju samo vojnu elitu. Stoga će se u radu koristiti pojam „velikoaustrijski krugovi”

7. Neslužbeni naziv za austrijsku polovicu monarhije označava zemlje s „ove”, desne, strane rijeke Leithe. Mađarski dio monarhije nazivao se Transljajtanijom. „Cislajtanija”, Hrvatska enciklopedija LZMK, (posjet 7. veljače 2022.) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11953>

8. Andrej Rahten, „Državnopravne koncepcije Njemačkoga nacionalnog saveza i „jugoslavensko pitanje” u Habsburškoj Monarhiji (1908.-1918.)”, *Časopis za suvremenu povijest* 33/1 (2001.): 91-92.

9. Martin Mutschlechner, „Franz Ferdinand and his political programme”, *The World of the Habsburgs* (posjet 7. veljače 2022.) <https://ww1.habsburger.net/en/chapters/franz-ferdinand-and-his-political-programme>

10. Gross, „Hrvatska”, 9 – 10. Termin „velikoaustrijski” koriste još i Franjo Gabelica, Ljubinka Karpowicz-Toševa i u svojim ranim radovima Stjepan Matković. U kasnijim radovima Matković piše „tzv. „velikoaustrijski krugovi”; Ljubinka Karpowicz-Toševa, „Program Velikoaustrijske federacije Aurela C. Popovicija.” *Časopis za suvremenu povijest* 26/ 1 (1994.): 65-66; Mislav Gabelica, „Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava (frankovaca) početkom Prvog svjetskog rata (od srpnja 1914. do konca 1915. godine).” *Pilar* IX/17-18 (1-2) (2014.): 9; Stjepan Matković, „Videnje Stjepana Radića o preobražaju Habsburške monarhije (1905. – 1906.)” *Časopis za suvremenu povijest* 25/1 (1993.): 131., Matković, „Dvije”, 47.

11. Matković, „Dvije”, 47-49, 51., Marko Trogrlić, „Hrvatska i „hrvatsko pitanje” u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarowa (1908.-1910.)” *Pravaška misao i politika*. Hrvatski institut za povijest, (2007.): 175-176.

pod kojim možemo podrazumijevati pripadnike Kršćanske socijalne stranke, krug visokih časnika oko prijestolonasljednikova ureda u Belvedereu, krug oko bečkih novina *Reichspost* te politički srodne pripadnike intelektualne i privredne elite.¹²

Utjecaj „velikoaustrijske” politike u hrvatskim zemljama uoči i tijekom aneksijske krize Kako bi ostvarili svoje ciljeve, visoki austrijski vojni krugovi i kršćanski socijali trebali su podršku hrvatskih političara. Saveznika u Hrvatima prijestolonasljednikov krug vidi i zbog izbijanja tzv. narodnog pokreta u Banovini Hrvatskoj, koji je započeo iste godine kada i kriza dualističkog poretka Austro-Ugarske. Međutim, 1905. godine kada je kriza dostigla vrhunac, znamenite stranke u Hrvatskoj i Dalmaciji potpisuju Riječku rezoluciju (kojom podržavaju mađarsku stranu) te osnivaju Hrvatsko-srpsku koaliciju. Zbog toga Velikoaustrijski carevinski odbor poziva protivnike Rezolucije u Beč te im obećava ujedinjenje hrvatskih zemalja. Međutim, na poziv se odazvao samo čelnik Čiste stranke prava, Josip Frank.¹³ Povratkom iz Beča Frank osniva niz skupština u kojima problematizira Riječku rezoluciju s ciljem poticanja javnosti na prosvjede protiv iste. Ranije, u proljeće iste godine, Frank upoznaje Friedricha Fundera, urednika lista *Reichspost* koji je pisao prema stavovima Belvederea i kršćanskih socijala.¹⁴

Još jedna ključna Frankova veza s Belvedereom bio je visokopozicionirani general Mortiz von Auffenberg koji će kasnije postati ministrom rata (1911.) i glavnim inspektorom vojske (1912.). Frank ga je upoznao preko grofa Josipa Draškovića 1906. godine, dok je Auffenberg zapovijedao 36. pješaćkom divizijom u Zagrebu. Pismenu korespondenciju Auffenberga i Franka možemo pratiti od kraja 1907. do 1910. godine. Iz nje vidimo obaviještenost visokih vojnih krugova o unutarnjem stanju u Hrvatskoj i razinu njihove povezanosti s Frankom. Frankovi stavovi i informacije preko Auffenberga dolazili su do Franza Conrada von Hötzendorfa i Aleksandra Broscha von Aarenaua, Ferdinandovih bliskih savjetnika, kao i samoga nadvojvode. Brosch se dugo vremena nalazio na čelu Ferdinandova vojnog ureda u Belvedereu, dok je

12. Williamson, „Influence”, 421-422.

13. Gross, „Hrvatska”, 9-16.

14. Gross, „Hrvatska”, 16., Williamson, „Influence”, 421, 425.

Conrad na Ferdinandov prijedlog obavljao dužnost načelnika glavnog stožera, u dva navrata.¹⁵ Osim Broschu i Conradu, Auffenberg je Frankove izvještaje prosljeđivao i Aehrenthalu.¹⁶

Kako bi suzbili utjecaj hrvatsko-srpske koalicije, velikoaustrijski krugovi pokušali su gospodarski ojačati Dalmaciju. Tadašnja austrijska vlada osniva posebnu komisiju na čelu koje se nalazio i sâm ministar predsjednik (premijer) Max Wladimir Beck, koji je ujedno bio povjerenik i učitelj prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Beckova obećanja djelomično će i utjecati na izbore 1907. godine. No, unatoč obećanjima o ujedinjenju Dalmacije i Banske Hrvatske, brojni pripadnici „velikoaustrijskog” kruga protivili su se tomu u postojećem dualističkom poretku. Kao uvjet za austrijske investicije tražili su jamstva za to da Dalmacija neće pripasti ugarskomu dijelu Monarhije. Brigu je izrazio sâm nadvojvoda, kao i tisak pod njegovim utjecajem uključujući listove *Reichspost* i *Gross Osterreich* te novinara Leopolda Chlumeckog.

O zabrinutosti za lojalnost Dalmacije svjedoči i prijestolonasljednikov posjet jugu Monarhije 1906. godine. Franjo Ferdinand došao je u Dubrovnik nadgledajući vojne vježbe te se požalio na hladan doček. Istovremeno je crnogorski prijestolonasljednik, koji je dolazio Ferdinandu u posjet, dočekan ovacijama lokalnoga stanovništva. Ferdinand se također požalio na izvještene „velikosrpske zastave”, kao i na nedostatak austrijskih koje su se nalazile samo na službenim ustanovama. No, prema Mirjani Gross, u Dubrovniku su bile izvještene i hrvatske i srpske zastave, „ali ih taj razvikani prijatelj Hrvata nije znao razlikovati”.¹⁷

Jedan od pokušaja zauzimanja velikoaustrijskih krugova za hrvatske interese bilo je lobiranje kod cara Franje Josipa u vezi željezničarske pragmatike. Zakonu, kojim bi mađarski jezik postao službenim na željeznicama u Hrvatskoj i Slavoniji, protivila

15. Marko Trogrlić, „Hrvatska i „hrvatsko pitanje” u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarowa (1908.-1910.), „Pravaška misao i politika, Hrvatski institut za povijest, (2007.): 167-170, Williamson, „Influence”, 421-23. Očuvani dio korespondencije prikupljen je i objavljen u: Stjepan Matković, Marko Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907.-1910.* (Hrvatski institut za povijest, 2014.).

16. Matković, Trogrlić, *Iz korespondencije*, 73 – 348.

17. Gross, „Hrvatska”, 17.

se hrvatska politika. Na poticaj Belvedere, general Karl Tersztyánszky požurio je iz Zagreba u Beč kako bi odgovorio kralja od sankcije mađarskog prijedloga zakona. Tersztyánszky je uvjeravao kralja i u lojalnost Frankove stranke, no kralj je prema svjedočanstvu držao kako frankovci „zahtijevaju previše”, misleći pritom na trijalizam. Stoga je na kraju sankcionirao zakon, izazvavši nezadovoljstvo u Hrvatskoj.¹⁸

Kao primjer neodlučnosti, te čak i nesklonosti velikoaustrijskih krugova hrvatskim interesima, Mirjana Gross navodi raspravu u Carevinskom vijeću 1907. u vezi nove financijske nagodbe. Dio zastupnika iz hrvatskih i slovenskih zemalja zahtijevao je da Hrvatska u pregovorima sudjeluje kao treći ravnopravni član. No Beck je pritom izjavio kako priznaje samo dvije strane u pregovorima. Kao dodatnu kritiku, Gross ističe i kako čelnik prijestolonasljednikove stranke, Karl Lueger, u istoj raspravi nije spominjao nikakvo rješenje južnoslavenskog pitanja niti trijalizam, ali je istovremeno pozivao Hrvate na zalaganje za Veliku Austriju. Dok se to od strane Mirjane Gross nastoji prikazati kao izigravanje Hrvata, zanemaruje se politička opreznost koju su kršćanski socijali morali voditi prema koalicijskim partnerima poput Njemačkog nacionalnog saveza. Također je važno ukazati i kako nisu svi kršćanski socijali imali isti stav prema rješenju južnoslavenskoga pitanja. Lueger će kasnije, 1910. godine, izjaviti i prototrijalističke stavove, zbog kojih će se naći pod žestokom kritikom njemačkih nacionala.¹⁹

Nakon sklapanja financijske nagodbe, sljedeći predmet hrvatskoga interesa bila je aneksija Bosne i Hercegovine. Njezinom pripajanju, kao i pripajanju Dalmacije Banskoj Hrvatskoj, težili su brojni istaknuti hrvatski političari. Visoki vojni krugovi tražili su podršku političkih snaga u Hrvatskoj za aneksiju Bosne i Hercegovine, no jedina otvorena podrška došla je od strane Frankovaca. Jedan od čelnih ljudi Hrvatsko-srpske koalicije, Frano Supilo, pozvan je na razgovore u Beč s Luegerom te kršćansko-socijalnim ministrom Albertom Gessmanom. Supilo je nudio podršku aneksiji pod uvjetom ujedinjenja Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama i razd-

18. Gross, „Hrvatska”, 19.

19. Rahten, „Državnopravne”, 91-93, 99.

vajanje od Ugarske. Također je tražio i pomoć velikoaustrijskih krugova u rušenju režima bana Pavla Raucha. Međutim pomoć, kao ni jamstvo o ujedinjenju, nije dobio. S druge strane, Frank je podržao aneksiju uz obećanja o tome kako će se jednom u budućnosti hrvatske zemlje ujediniti i razdvojiti od Ugarske. Dva mjeseca prije aneksije, Frank je uz dopuštenje Belvederea objavio kako ima jamstva za ujedinjenje BiH s hrvatskim zemljama. Nakon što je iz predaneksijskih napisa postalo poznato kako do toga neće doći, Frank je prozvan za izmišljanje garancija.²⁰ Zbog toga je Frank od Auffenberga u pismu tražio potez „odozgo” koji bi potvrdio takva jamstva.²¹ Takve rezultate Frankove stranke Gross ocjenjuje kao „bezuwjetno podupiranje velikoaustrijskih interesa” uz tek oprezna obećanja. Prema Gross, interes velikoaustrijskih krugova nije bilo „jačanje ideje hrvatske državnosti” nego „bezuwjetna pokornost” pravaških krugova vladajućoj lozi.²² No, iako je postojalo nesuglasje između ciljeva objiju strana, Frankova politika se ne može svesti samo na „bezuwjetno podupiranje” spomenutih krugova. Istaknuti pripadnici kršćanskih socijala koji su imali najveći broj zastupnika u Carevinskom vijeću, Lueger i Gessman, izjavili su kako je trijalističko preuređenje ideal. Takvim rješenjima bio je sklon i sâm nadvojvoda Ferdinand.²³

Kako nije riječ tek o „dobrom sredstvu za plašenje mađarskih šovinista”, kako tvrdi Gross citirajući Broscha,²⁴ svjedoči dostupna Auffenbergova korespondencija. Naime, Auffenberg je prije aneksije dostavio ministru Aehrenthalu izvještaj o „hrvatskom pitanju” u kojem ukazuje na unutarnje probleme koji izazivaju nezadovoljstvo te predlaže potpunu hrvatsku nezavisnost od Ugarske.²⁵ U kasnijem pismu Auffenberg se zalagao i za pripojenje „okupiranih krajeva” Hrvatskoj, a o Frankovu neobjavljenom tekstu „O bosanskom pitanju” i sâm je Aehrenthal imao pozitivno mišljenje.²⁶ Osim razdvajanja od Ugarske i pripojenja BiH, Auffenberg zagovara pripajanje Dalmacije.

20. Gross, „Hrvatska,” 23 – 25.

21. „Josip Frank – M. v. Auffenbergu (Zagreb, 09.08.1908.)” objavljeno u Matković, Trogrlić, *Iz korespondencije*, 129, Trogrlić, „Hrvatska,” 173.

22. Gross, „Hrvatska,” 15, 18, 27.

23. Gross, „Hrvatska,” 24, Rahten, „Državnopravne,” 93.

24. Gross, „Hrvatska,” 15.

25. „M. v. Auffenberg – A.L.v. Aehrenthalu (Beč, 09.05.1908.)” u Matković, Trogrlić, *Iz korespondencije*, 83 – 88.

26. „M. v. Auffenberg – A.L.v. Aehrenthalu (Beč, 30.08.1908.)” u Matković, Trogrlić, *Iz korespondencije*, 119 – 122.

S obzirom kako je riječ o austrijskom teritoriju, Auffenberg naglašava kako bi Austrija mogla lakše preboljeti Dalmaciju, „što korito Drave bude šire i dublje”.²⁷

Uzevši u obzir Auffenbergovo zalaganje, nemoguće je poduprijeti zaključak M. Gross o bezuwjetnom iskorištavanju Franka i njegove stranke za velikoaustrijske interese. Auffenberg je za vrijeme Frankova života uživao i izrazito povjerenje prijestolonasljednika. Također je glasio kao „stručnjak za jugoslavensko [južnoslavensko] pitanje”. Upoznavši okolnosti u Bosni kao zapovjednik korpusa u Sarajevu, Auffenberg će kasnije početi simpatizirati Srbe. No njegovo dotadašnje zalaganje za trijalistički preustroj te Franka i njegovu stranku nemoguće je zanemariti.²⁸

Potez velikoaustrijskih krugova koji je izazvao razočaranje Franka način je uspostave nove vlasti nakon smjene bana Pavla Raucha. Do smjene dolazi nakon nagodbe prijestolonasljednikova kruga s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Naime, tijekom „veleizdajničkog procesa”, *Reichspost* je objavio krivotvorine s ciljem kompromitiranja članova Koalicije. Zbog povezanosti *Reichsposta* s prijestolonasljednikovim uredom, osramoćena je i sama dinastija. Stoga su Ferdinand i Aehrenthal sklopili kompromis s Koalicijom oko Rauchove smjene.²⁹

U toj su smjeni frankovci uvidjeli priliku za dolazak na vlast. Prijestolonasljedniku je uz podršku Auffenberga i Chlumeckog te preko Broscha uručen Memorandum kojim predlažu uspostavu vlasti Čiste stranke prava u Banskoj Hrvatskoj.³⁰ U memorandumu Frank optužuje Hrvatsko-srpsku koaliciju, Srbe u Monarhiji i Mađare za separatizam te slabljenje Monarhije. Dinastiju poziva na oslanjanje na njegovu stranku „za zaštitu ideje Carstva i na dobrobit hrvatske nacije”. Također upozorava kako će u suprotnom hrvatski narod biti „zatrovan i predan napastima svesrpske propagande”.³¹

27. „M. v. Auffenberg – A.L.v. Aehrenthalu (Beč, kolovoz/rujan 1908.)” u Matković, Trogrlić, *Iz korespondencije*, 125 – 126.

28. Gross, „Hrvatska,” 17–18, Trogrlić, „Hrvatska,” 169–172.

29. Gross, „Hrvatska,” 31–33, Trogrlić, „Hrvatska,” 171.

30. Gross, „Hrvatska,” 31–33, Trogrlić, „Hrvatska,” 171.

31. „Izvadak iz promemorije Hrvatske čiste stranke prava namijenjene prijestolonasljedniku. (Beč, 01.01.1910.)” objavljeno u Matković, Trogrlić, *Iz korespondencije*, 419–421, Gross, „Hrvatska,” 32–33.

No tijekom smjene Raucha došlo je i do promjene vlasti u Ugarskoj. Novi premijer ubrzo postaje Khuen Hedervary koji nije bio sklon suradnji s Frankovcima, a za bana u Hrvatskoj postavlja svoga prijatelja Nikolu Tomašića. Novi ban nije samo bio sklon frankovcima, nego im je položaj i pogoršan u odnosu na Raucha, s kojim su bar mogli surađivati. Takav slijed događaja Franka je „bacio u očaj” zbog čega je on pisao Chlumeckom kako „iz Beča šalju bana koji treba da uništi prijatelje Beča”. Chlumecky se pritom pravdao kako nadvojvoda nije imao izbora. Prema svjedočanstvu Izidora Kršnjavija, „teško bolesni Frank bespomoćno je gledao kako se njegovo životno djelo raspada”.³²

Politika visokih vojnih krugova u hrvatskim zemljama nakon aneksijske krize

Nakon završetka aneksijske krize, uspostave nove ugarske vlade, smrti Karla Luegera te Frankove bolesti i u konačnici smrti, oslabila je velikaustrijska politika u Hrvatskoj kao i težnje rješavanju južnoslavenskog pitanja. Visoki vojni krugovi pokušali su doći i u doticaj s „Milinovcima”, koji su za vrijeme aneksijske krize napustili Franka. Nakon niza raskola i preimenovanja, nekadašnja Frankova stranka, sada kao Kršćansko-socijalna stranka prava, ujedinjit će se ponovno s Milinovcima u Svepravašku organizaciju. U organizaciji su tako političke snage iz BiH; vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler sa svojom Hrvatskom katoličkom udrugom te Pilarova i Mandićeva Hrvatska narodna zajednica. Stadler je bio blizak Franku i sklon kršćansko-socijalnoj stranci i krugu nadvojvode Ferdinanda. Svepravaška organizacija uspostavljena je u ljeto 1911. godine, a pristupile su joj i sve pravaške stranke iz Dalmacije i Istre. Izvan organizacije ostala je samo Hrvatska stranka prava, članica Hrvatsko-srpske koalicije.³³

Početkom 1912. godine 55 predstavnika raznih pravaških skupina činilo je samoprovzani „trijalistički sabor” te potpisuje zajednički memorandum. U njemu se poziva na hrvatsko državno pravo te traži od kralja sazivanje zajedničkog sabora svih hrvatskih zemalja, odnosno ujedinjenje zemalja i potencijalan trijalistički preustroj.

32. Gross, „Hrvatska,” 33, Trogljić, „Hrvatska,” 171.

33. Gross, „Hrvatska,” 32 – 37, Matković, „Dvije,” 52 – 54.

Međutim, memorandum nije dobio nikakav službeni odgovor. Prema Gross, memorandum je bio potpuno neprihvatljiv za prijestolonasljednikov krug. Ondje, kako tvrdi, nisu mogli prihvatiti to da „zastupnici Hrvatskog sabora, kao predstavnici suverenog hrvatskog naroda, ravnopravno pregovaraju s kraljem”. Velikoaustrijskim načelima protivilo se i isticanje posebne državne jedinice te pozivanje na hrvatsko državno pravo. Ignoriranjem memoranduma izražena je suprotnost između trijalističke i velikoaustrijske koncepcije. Temeljne razlike pravaškog i velikoaustrijskog programa Gross ističe u početnoj tezi svog rada, koju velikoaustrijskom reakcijom na svepravaški program nastoji i dokazati.³⁴ Svoje tvrdnje Gross potkrjepljuje i Broschovim programom namijenjenim nadolazećoj promjeni na prijestolju, u kojoj zagovara „temeljitu reformu dualizma, a u trijalizmu vidi samo sredstvo za plašenje mađarskih šovinista”. Moguće rješenje hrvatskoga pitanja vidi se tek u Popovicijevu modelu Velike Austrije, u kojem bi Hrvatska dobila tek malo veću samostalnost. No takvo rješenje ne bi bilo trijalističko, a zbog mađarskog negodovanja zahtijevalo bi i državni udar. Federativno preuređenu, jedinstvenu državu s centralnom vladom i parlamentom te narodnosno ustrojenim autonomnim pokrajinama zagovarali su i drugi pripadnici velikoaustrijskog kruga.³⁵

Svepravaška organizacija zblížila se i sa Sveslovenskom pučkom strankom na čelu s Ivanom Šušteršičem. On je održavao bliske veze s velikoaustrijskim krugovima te je od početka 1912. postavljen za kranjskoga namjesnika. Unatoč pojedinim nesuglasicama, hrvatsko-slovenska organizacija donijela je u listopadu 1912. rezoluciju kojom se prihvaća pravaški program iz 1894. te traži slobodni razvoj jedinstvenoga hrvatsko-slovenskog naroda u okviru Monarhije. Drugim riječima, tražena je treća, južnoslavenska jedinica u Monarhiji koja bi uključivala hrvatske i slovenske zemlje.³⁶ Zbog dobrih odnosa s austrijskim crkvenim krugovima, Šušteršič će poslužiti Hrvatima kao posrednik i lobist. Raspušteni Sabor, neustavno stanje i uvedeni komesarijat za vrijeme bana Slavka Cuvaja izazvali su veliko nezadovoljstvo u Banskoj Hrvatskoj.

34. Gross, „Hrvatska,” 11, 39 – 40.

35. Gross, „Hrvatska,” 38 – 42.

36. Gross, „Hrvatska,” 37 – 38, 45 – 47.

Kako bi ukazali na to nezadovoljstvo, dalmatinski zastupnici planirali su opstrukcije u Carevinskom vijeću prigodom donošenja novoga, vrlo važnog vojnog zakona. Opstrukcije je spriječio Šušteršič, založivši se kod austrijskog premijera Karla Stürgkha. Pritom je Stürgkh obećao da će se, u okviru svojih ovlasti, založiti za uvođenje ustava u Banskoj Hrvatskoj. Izjava je naišla i na prosvjedovanje ugarskog premijera zbog cislajtanijskog miješanja u ugarske u unutarnje poslove.³⁷

Zbog otpora Cuvajevom režimu došlo je i do privremene suradnje novoujedinjenih pravaša s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Na Cuvaja se napisima obrušio i *Reichspost* koji je u početku zagovarao povratak na ustavno stanje, a zatim vojnu diktaturu u kojoj bi se mađarski komesar zamijenio carskim generalom. Kao novi diktator predložen je zapovjednik 13. zagrebačkog korpusa, general Adolf Rhemen. Kao razlog se navodila bojazan od jačanja „jugoslavenske iredente” uzrokovane nezadovoljstvom te važnost prostora Banske Hrvatske u slučaju rata. Rhemen je poznao hrvatske okolnosti i jezik te je bio politički neutralan. Za diktaturu se založio i sâm Franjo Ferdinand kao vojni zapovjednik, te je kralju Franji Josipu uputio memorandum. Međutim, nadvojvodina zalaganja u Banskoj Hrvatskoj još jednom nisu prihvaćena. Car je na kraju poslao Cuvaja „na dopust” te je kasnije kao komesara postavio Ivana Skerlecza, a na vlast će s vremenom doći Hrvatsko-srpska koalicija.³⁸

Odnos pravaša i vladajuće loze dodatno su pogoršali Balkanski ratovi. Dok su velikoaustrijski krugovi s razočaranjem gledali kako teritorij nekadašnjega Osmanskog Carstva za potencijalni *Drang nach Osten* osvajaju manje balkanske države, dio pravaša je slavio kršćanske i slavenske pobjede. Povodom grčkoga zauzimanja Soluna u studenome 1912., održane su velike priredbe u Splitu, kao i u Šibeniku gdje su općinsku upravu činili pravaši. Budući da su u priredbama sudjelovale i općinske uprave, dalmatinski namjesnik Mario Attems odgovorio je raspuštanjem općinskih zastupstava. Dalmatinski pravaši osudili su raspuštanje i policijsku represiju te su u Zadru sudjelovali u prosvjedu, zajedno s ostalim hrvatskim i srpskim strankama. Priredbe su

37. Gross, „Hrvatska” 43.

38. Gross, „Hrvatska” 42 – 49.

izazvale i veliko nezadovoljstvo dinastije, uključujući cara i prijestolonasljednika, kao i niza drugih visokih dužnosnika iz velikoaustrijskih krugova.³⁹

U novoj, Opatijskoj rezoluciji svepravaške hrvatsko-slovenske organizacije, pravaši više nisu polagali nade u visoke vojne krugove i dinastiju. U rezoluciji naglašavaju kako „poučeni gorkim iskustvom, ne polažu nade u bilo koga izvan hrvatskog naroda” te kako „odbijaju svaki pokušaj da hrvatski narod bude bilo čije protunarodno oruđe”. Iz teksta je očito kako je organizacija razočarana dinastijom. No već dva mjeseca nakon donošenja rezolucije dolazi i do raskola u svepravaškoj organizaciji. Pri tome su „velikoaustrijski” krugovi u sukobu, pisanjem *Reichsposta*, podržali francko-klerikalnu struju.⁴⁰

Kako bi suzbili okretanje Hrvata Beogradu, „velikoaustrijski” krugovi nisu odustali od rješavanja hrvatskoga pitanja, ali se trijalizam sve rjeđe spominje i gotovo napušta. Krajem 1912. u *Reichspostu* je izašao članak kršćansko-socijalnog zastupnika Aemiliana Schopfera, koji se otvoreno protivi trijalizmu te zagovara oblik federativnog preustroja. Pri tome Schoper u trijalizmu vidi veću nesreću nego u dualizmu. Iako se federativni preustroj Monarhije spominjao i ranije, ovo je bilo prvo izravno protivljenje trijalizmu iz redova kršćanskih socijala.⁴¹ U manjku povjerenja u naklonjenost Hrvata i ostalih južnih Slavena Monarhiji i vladajućoj lozi, od trijalizma vjerojatno odustaje i Franjo Ferdinand. Prema memoarima mađarskog političara iz redova Nezavisne stranke Theodora Batthyányja, prijestolonasljednik je prije svoje smrti ozbiljno razmatrao rješavanje hrvatskoga pitanja u okviru krune sv. Stjepana.⁴² No, zbog Ferdinandova tragičnog ubojstva u Sarajevu 1914., Monarhija i Hrvati nisu vidjeli konačne nakane Franje Ferdinanda na poziciji prijestolja. „Velikoaustrijski” i pravaški interesi

39. Gross, „Hrvatska” 50 – 56.

40. Gross, „Hrvatska” 58 – 61.

41. Gross, „Hrvatska” 64 – 64.

42. Gross, „Hrvatska” 67.

Mirjana Gross u svome opširnom pregledu velikoaustrijsku politiku prijestolonasljednikova kruga u Hrvatskoj prikazuje kao prazna, „oprezna trijalistička obećanja” i iskorištavanje frankovaca za interese dinastije. Politiku Josipa Franka Gross prikazuje kao „bezuvjetno podupiranje velikoaustrijskih interesa”, „slušanje svih naređenja i sugestija” te odgodu i čak napuštanje pravaškog programa. Također, Gross ukazuje kako pravaši i Ferdinandov krug nisu imali iste interese, odnosno suprotstavlja velikoaustrijsku koncepciju centralizirane države i pravašku koncepciju trijalizma s tri ravnopravne državne jedinice.⁴³

Suprotnost između pravaške koncepcije trijalizma i „centralističke” koncepcije Velike Austrije Gross ističe navodeći program rumunjskoga intelektualca Aurelija Popovicija.⁴⁴ Međutim, Popovici u svom programu „Sjedinjene države Velike Austrije” ne zagovara ni centralizam, ni federalizam, nego „Saveznu državu” koja „najbolje razrješava sukob između „ekstremnog centralizma” i „ekstremnog federalizma”. „Nacionalne države” imaju svoju vladu, parlament i sudstvo, ali i carskog namjesnika te ustav koji mora odobriti savezna vlada. Takva se koncepcija Monarhije može poistovjetiti s onom „centraliziranog federalizma” kršćanskih socijala.⁴⁵

Međutim, Popovicijev program nikada nije prihvaćen, a među visokim vojnim krugovima i kršćanskim socijalima također nije postojao jedinstven program preustroja Monarhije.⁴⁶ Stoga je nemoguće definirati točan plan prijestolonasljednika i njegovih krugova koji bi bio u izravnoj suprotnosti s pravaškim programom. Među utjecajnim vladajućim krugovima, poput kršćanskih socijala i njemačkih nacionala, varirali su različiti prijedlozi i koncepcije od zadržavanja dualizma do subdualizma, trijalizma te umjerene federalizacije.⁴⁷ Određene prijeratne trijalističke koncepcije predlagali su i domaći autori poput Nikole Zvonimira Bjelovučića te N. Kovačevića.⁴⁸

43. Gross, „Hrvatska” 11 – 15, 18, 20, 23, 27.

44. Gross, „Hrvatska” 14 – 15.

45. Karpowicz-Toševa, Ljubinka. „Program Velikoaustrijske federacije Aurela C. Popovicija”, Časopis za suvremenu povijest 26, br. 1 (1994.): 65-80. <https://hrcak.srce.hr/210308>, Rahten, „Državopravne”, 92.

46. Gross, „Hrvatska”, 12, 69.

47. Rahten, „Državopravne”, 92 – 103.

48. Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Trijalizam i hrvatska država*, (Dubrovnik, naklada pisca 1911.), N. Kovačević, *Put do trijalizma*. (Zagreb: naklada pisca, 1911.), Ante Brečić Mikulić, „Veksilološka analiza i rekonstrukcija trijalističkih prijedloga do 1918.” u *Obnova, časopis za kulturu, društvo i politiku*, 9/1 (2017.): 136, 150-154.

Ako bismo uzeli u obzir Popovicijevu koncepciju „Sjedinjenih država” ili sličnu koncepciju „centraliziranog federalizma”, Franka se i dalje ne može optužiti za „napuštanje državopravnog trijalizma u korist velikoaustrijskog programa” kao što tvrdi Gross. Popovicijeva koncepcija ne predviđa „samo upravno područje” nego „nacionalnu državu” (njem. *nationalstaat*) s vlastitim ustavom, pravosuđem i parlamentom. Time Popovicijeva koncepcija velikim dijelom ispunjava državopravne programe Hrvatske sjedinjene oporbe i Stranke prava iz 1894., koji uz ustavnost i parlamentarizam predviđaju ujedinjenje hrvatskih zemalja i hrvatsku ravnopravnost Ugarskoj.⁴⁹ Hrvatska unutar Popovicijevih „Sjedinjenih država” podrazumijeva Banšku Hrvatsku, Dalmaciju, Međimurje, Rijeku te veći dio Istre. Međutim, Popovici Bosnu i Hercegovinu ne drži Hrvatskom nego „okupiranim područjem”, budući da u vrijeme pisanja njegove koncepcije (1906.) BiH još nije bila pripojena. Također, Popovicijev program financije i dio unutarnjih poslova uvrštava u ovlasti savezne vlade, a upravo su financije bile predmetom prijepora između Hrvata i Mađara. S druge strane, Popovicijeva koncepcija štiti od primjerice nametanja mađarskog jezika na željeznici. Dok se pravaški program poziva na „državno pravo i narodno načelo”, Popovici kao pripadnik u Monarhiji „nepovijesne” rumunjske nacije zagovara isključivo narodno načelo nasuprot „historijskom pravu” odnosno „etnički federalizam”.⁵⁰

Još jedna stvar koja u slučaju Popovicijeve koncepcije Hrvatima ne bi išla u korist jest njezin protuslavenski karakter. Odbojnost prema Slavenima, koja je prevladavala među vladajućim njemačkim nacionalima i dijelu kršćanskih socijala, dijelio je i Popovici. Prema njegovoj koncepciji, slavenskim državama koje su činile 20 od ukupno 43 milijuna stanovnika dodijeljeno je tek 18 od 42 savezna parlamentarna mjesta. Time je osigurano nadglasavanje Slavena.⁵¹ No, kao što je već rečeno, Popovicijeva koncepcija je tek jedna u nizu. Stoga poteze Josipa Franka treba shvatiti i u kontekstu vođenja realne, ostvarive politike. Čak i s Popovicijevom koncepcijom Hr-

49. „Državopravni program hrvatske sjedinjene opozicije” i „Program stranke prava od 26. lipnja 1894.” Zagreb; 1894., objavljeni u Tihomir Cipek, Stjepan Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina: 1842-1914.* (Zagreb: Disput, 2006): 357-358.

50. Karpowicz-Toševa, „Program”, 66, 69 – 73.

51. Karpowicz-Toševa, „Program”, 74 – 75.

vati dobivaju više nego Hrvatsko-ugarskom nagodbom te se ostvaruje dio pravaškoga programa. Temeljito uređenje države definira se daljnjim pregovorima i kompromisima među svim zastupljenim stranama. Stoga velikoaustrijski preustroj, ako bi do njega i došlo, ne bi ostao u crtama Popovicijeve koncepcije pisane iz rumunjske perspektive. Istina je i to kako su velikoaustrijske zamisli i koncepcije u određenoj mjeri bile različitim od pravaško-trijalističkih⁵², no to ne znači da nije moglo doći do kompromisa.

Razmotrivši kronologiju suradnje Čiste stranke prava odnosno Kršćansko-socijalne stranke prava Josipa Franka i njegovih sljedbenika s velikoaustrijskim krugovima, njihova politika se ne može opisati „bezuvjetnim podupiranjem velikoaustrijskih interesa” te „slušanjem svih naređenja i sugestija”. O tome svjedoče brojne akcije poput pokušaja intervencije generala Terszyánszkyja kod cara prigodom sankcioniranja željezničke pragmatike te pokušaja intervencije prigodom smjene Pavla Raucha te smjene Slavka Cuvaja. Mirjana Gross u svojoj kritici frankovačke politike zanemaruje realpolitiku i potrebu za pregovorima, ustupcima i kompromisima. Također, Gross Frankovu politiku opisuje u pomalo neobjektivnom i vrijednosno pristranom tonu. Iz korespondencije Auffenberga s Frankom i uredom u Belvedereu vidljiva su Auffenbergova jasna zalaganja za ujedinjenje hrvatskih zemalja i moguć trijalistički poredak. Većina prijedloga nije provedena zbog volje kralja Franje Josipa, koji nije bio stavova usklađenih s prijestolonasljednikovim. Također svaka ozbiljna preuređenja Monarhije planirana su tek učvršćenjem Franje Ferdinanda na vlasti. Do toga na kraju nije moglo ni doći, zbog Sarajevskog atentata i izbijanja Prvoga svjetskog rata. Ozbiljne pokušaje rješavanja hrvatskoga pitanja pokrenut će kralj Karlo IV., no u vrijeme kada su dani Austro-Ugarske Monarhije već odbrojani.⁵³

52. Gross, „Hrvatska,” 11, 13, 15

53. Dinko Čutura, *Stjepan Sarkotić-časnik, strateg i političar*, (Doktorska disertacija: Sveučilište u Zagrebu, 2012.): 179 – 203. Također dostupno u: Dinko Čutura, *Stjepan Sarkotić: posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine* (Zagreb: AGM, 2019.).

Zaključak

Kriza dualizma, aneksija Bosne i Hercegovine te jačanje utjecaja prijestolonasljednika Franje Ferdinanda stvorili su nove političke okolnosti u Austro-Ugarskoj Monarhiji i hrvatskim zemljama. Oblikuju se nove političke snage okupljene oko prijestolonasljednika, Luegerove kršćansko-socijalne stranke i austrijskih vojnih krugova, koje su bile kritične prema postojećem dualističkom poretku. Saveznika u nadjačavanju Mađara velikoaustrijski krugovi nastoje pronaći u Hrvatima, a u bojazni od velikosrpske ili jugoslavenske iredente, kao i zbog klerikalnih sklonosti, suradnju pronalaze u Josipu Franku i njegovoj Čistoj stranci prava. Kao jedno od mogućih rješenja za dualističku krizu i južnoslavensko pitanje, velikoaustrijanci su razmatrali trijalistički preustroj. Simpatije za takvo preuređenje izrazili su i Karl Lueger i sâm Franjo Ferdinand. Osim rješavanja hrvatskoga, odnosno južnoslavenskoga pitanja, trijalizam se činio i pogodnim rješenjem za aneksiju Bosne i Hercegovine s obzirom na to kako su postojale tenzije oko toga treba li se ona pripojiti cislajtanijskomu ili translajtanijskomu dijelu Monarhije.

Međutim, sami velikoaustrijski krugovi nisu imali dovoljan utjecaj za provođenje većih reformi, dok je car Franjo Josip bio sklon kompromisu s Mađarima i postojećem dualističkom poretku. Zbog toga trijalističko preuređenje nije bilo moguće bez dolaska Franje Ferdinanda na vlast. Pokušaje intervencija od strane velikoaustrijskih krugova prigodom sankcioniranja željezničke pragmatike te uspostave nove vlasti nakon smjene Raucha i Cuvaja, car nije uvažio. Nakon umirenja tenzija izazvanih dualističkom i aneksijskom krizom te Luegerove smrti, volja za trijalističkim preuređenjem među velikoaustrijskim krugovima je oslabila te oni postaju skloniji kompromisu s Mađarima. Istovremeno u hrvatskim zemljama, zbog neispunjenih obećanja, slabi sklonost rješavanju hrvatskoga pitanja „u okviru” Monarhije. Osim zbog nesklonosti cara, trijalistički preustroj postaje otežan i zbog slabljenja međusobnoga povjerenja između pravaških i visokih vojnih krugova. Ubojstvo prijestolonasljednika

jednika i izbijanje Prvoga svjetskog rata onemogućili su nove reforme, a pokušaji rješavanja nacionalnog pitanja novog kralja Karla IV došli su prekasno.

Abstract

The paper examines the Austro-Hungarian Crown prince Francis Ferdinand's stance and influential groupings around him towards the Croats and the resolution of the Croatian and South-Slavic issues in the period from the strengthening of Ferdinand's influence on the eve of the annexation crisis to his death in the Sarajevo assassination. The paper covers the policy and influence of the heir to the throne's circle in Croatian lands, as well as their cooperation with Croatian parties. Mostly the Pure Party of Rights of Josip Frank and later the Croatian Christian-Social Party of Rights, as well as the united All-Right Organization. The paper compares the interests and intentions of both sides, as well as different conceptions of resolving the Croatian issue, including trialism. This analyzes the established stereotypes and unjustified historical statements about Josip Frank as a "foreign agent" or Franjo Ferdinand as a "great friend of the Croats".

Keywords: *Franjo Ferdinand, Josip Frank, trialism, Croatian issue, Great Austria, Pure party of the rights, Annexation of Bosnia and Herzegovina*

Popis izvora i literature

Izvori

„Josip Frank – M. v. Auffenbergu (Zagreb, 09.8.1908.)”,
 „M. v. Auffenberg – A.L.v. Aehrenthalu (Beč, 09.5.1908.)”,
 „M. v. Auffenberg – A.L.v. Aehrenthalu (Beč, 30.8.1908.)”,
 „M. v. Auffenberg – A.L.v. Aehrenthalu (Beč, kolovoz/rujan 1908.)”,
 „Izvadak iz promemorije Hrvatske čiste stranke prava namijenjene prijestolonasljedniku (Beč, 011.1910.)” i dr... objavljeni u:

Matković, Stjepan, Trogrlić, Marko. *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907.-1910.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

Literatura

Backhouse F. i dr. “Franz Ferdinand, archduke of Austria-Este.” *Encyclopedia Britannica*, (posjet 7. veljače 2022.) <https://www.britannica.com/biography/Franz-Ferdinand-Archduke-of-Austria-Este>

Bjelovučić, Nikola Zvonimir. *Trijalizam i hrvatska država*. Dubrovnik, naklada pisca 1911.

Brešić Mikulić, A. „Veksilološka analiza i rekonstrukcija trijalističkih prijedloga do 1918.” u *Obnova, časopis za kulturu, društvo i politiku*, 9/1 (2017.): 134-155.

Čutura, Dinko. *Stjepan Sarkotić-časnik, strateg i političar*. Doktorska disertacija: Sveučilište u Zagrebu, 2012.

Čutura, Dinko. *Stjepan Sarkotić: posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine*. Zagreb: AGM, 2019.

Gross, Mirjana. “Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda.” *Časopis za suvremenu povijest* 2.2 (1970.): 9-72.

Kann, Robert A. „Emperor William II and Archduke Francis Ferdinand in Their Correspondence.” *The American Historical Review* 57/ 2 (1952.): 323 – 351.

Karpowicz-Toševa, Ljubinka. “Program Velikoaustrijske federacije Aurela C. Popovicija.” *Časopis za suvremenu povijest* 26, br. 1 (1994.): 65-80. <https://hrcak.srce.hr/210308>

Kovačević, N. *Put do trializma*. Zagreb: naklada pisca, 1911.

Matković, Stjepan, Trogrlić, Marko. *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907.-1910.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

Matković, Stjepan. “Dvije vizije modernog pravaštva: Nadbiskup Josip Stadler i Josip Frank.” *Vrhbosnensia* 1 (2020.): 41 – 57.

Mutschlechner, Martin. „Franz Ferdinand and his political programme” *The World of the Habsburgs* (posjet 7. veljače 2022.) <https://ww1.habsburger.net/en/chapters/franz-ferdinand-and-his-political-programme>

Rahten, Andrej. “Državnopravne koncepcije Njemačkoga nacionalnog saveza i „jugoslavensko pitanje” u Habsburškoj Monarhiji (1908.-1918.)” *Časopis za suvremenu povijest* 33.1 (2001.): 91-103.

Trogrlić, Marko. “Hrvatska i „hrvatsko pitanje” u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarowa (1908.-1910.)” *Pravaška misao i politika*. Hrvatski institut za povijest, (2007.): 167-180.

Williamson, Samuel R. “Influence, power, and the policy process: the case of Franz Ferdinand, 1906.-1914.” *The Historical Journal* 17.2 (1974.): 417-434.

